

Núm. 78 (Primavera 2025)
ISSN 2386-4753

Un sondeig a gran escala sobre el bilingüisme dels moriscos valencians a partir de les fonts judicials (1526-1609)*

A large-scale survey of Valencian Moriscos bilingualism based on judicial sources (1526-1609)

Jorge Antonio Catalá Sanz
Universitat de València, Estat espanyol
jorge.catala@uv.es

Data de recepció: 01/06/2024
Data d'acceptació: 13/12/2024
Data de publicació: 04/04/2025

Resum

Fins hui només s'han publicat dues grans enquestes sobre la capacitat dels nous convertits valencians de parlar les llengües dels cristians vells, totes dues l'any 1994. La que va dur a terme Bernard Vincent es basa en fonts inquisitorials, se circumscriu a tres pobles de la Ribera Alta i se cenyeix a un any concret: 1574. Eugenio Císcar, per la seua banda, va estudiar la qüestió a la Valldigna entre 1560 i 1609 a partir de la documentació senyorial que es conserva. En aquestes pàgines es presenta un nou i més ampli sondeig. Es funda en la consulta dels processos penals contra moriscos substanciats pels tribunals de l'Audiència i la Governació de València des del decret de conversió de 1525 fins a l'expulsió de 1609, aporta informació sobre un centenar i mig de localitats de tot el regne i permet concloure que el monolingüisme arabòfon era clarament minoritari en vespres del desterrament.

Paraules clau: moriscos, bilingüisme, llengües romàniques, arxius judicials, territori, diversitat.

Abstract

To this day, only two major surveys have been published regarding the ability of Valencian New Converts (as Moriscos were called) to speak the languages of the Old Christians, both in 1994. On the one hand, Bernard Vincent's survey, based on inquisitorial sources, is limited to three villages in the Ribera Alta and focuses on a specific year: 1574. Eugenio Císcar, on the other hand, studied the issue in Valldigna between 1560 and 1609 utilizing the surviving manorial documentation. This article presents a new and broader survey. It is based on the examination of criminal proceedings against Moriscos conducted by the *Audiència* and the *Governació* of Valencia from the decree of conversion in 1525 until the expulsion of 1609. It provides information on approximately 150 localities throughout the kingdom and allows us to conclude that Arabic-speaking monolingualism was clearly in the minority on the eve of the forced exile.

Keywords: moriscos, bilingualism, Romance languages, judicial archives, territory, diversity.

(*) Aquest estudi s'ha dut a terme dins del projecte «Ganar y perder en las sociedades hispánicas del Mediterráneo occidental durante la Edad Moderna» (PID2022-142050NB-C21).

Aquest treball és subjecte a una llicència de [Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons \(CC by 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/)

© 2025 Jorge Antonio Catalá Sanz

Com citar: Catalá Sanz, Jorge Antonio (2025). Un sondeig a gran escala sobre el bilingüisme dels moriscos valencians a partir de les fonts judicials (1526-1609). *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 78, 195-216. <https://doi.org/10.7203/caplletra.78.30269>

1. DUES INVESTIGACIONS PIONERES

L'any 1994 es van publicar dos articles que encara hui resulten indispensables per a la dilucidació del problema de les llengües que, descomptat l'àrab, après des del bressol, parlaven els moriscos valencians. En «Reflexión documentada sobre el uso del árabe y de las lenguas románicas en la España de los moriscos (siglos XVI-XVII)», que l'hispanista Bernard Vincent va escriure en homenatge a l'arabista María Jesús Rubiera, trobem esbossades les línies programàtiques d'un dens projecte de recerca, tan complex de materialitzar des del punt de vista heurístic que no sorprén que ningú haja afrontat el repte íntegrament. La seua premissa inicial té la ratificació de les fonts i dels especialistes: a diferència de la resta de territoris peninsulars habitats per moriscos, al regne de València, com al de Granada fins a la deportació de 1570, la reiteració de disposicions per a eliminar l'àrab no va impedir que se'n mantinguera l'ús i, com a llengua islàmica per excel·lència, alimentara la fe i les pràctiques musulmanes que es pretenien extirpar. Per aquest motiu les queixes de les autoritats davant el fracàs de les mesures arbitrades se succeïren sense interrupció des dels temps de Carles V fins a l'expulsió de 1609 (Vincent, 1994a, pp. 731-732).

Vincent no es limita a examinar els textos normatius que certifiquen aquest fracàs. Al contrari, aspira a indagar en els arxius inquisitorials, notariais i municipals no qui s'expressava en àrab —perquè és indiscutible que ho feia la immensa majoria dels moriscos del regne—, sinó qui era capaç de comunicar-se en romanç: en valencià o en castellà, amb el propòsit de fer aflorar les divergències entre poblacions i entre comarques; dibuixar diferents evolucions en el temps, en funció del grau de permeabilitat de cada comunitat; i mostrar tota la gamma de situacions que hi va haver des del morisc «estrictament monolingüe» fins al «perfectament bilingüe». A més, es pregunta si les diferències d'ordre social o laboral no van repercutir ací, igual que a Granada —segons s'infereix de l'assimilació de molts notables—, en l'ús final de les llengües romàniques pels nous convertits (Vincent, 1994a, pp. 733-738). En definitiva, encara que no amb aquestes mateixes paraules, Vincent planteja una vegada més la necessitat d'estudiar la diversitat al si de la minoria morisca, motiu central de moltes de les seues investigacions, ara des d'una nova òptica.

Tot això sense oblidar la disparitat entre homes i dones, que els documents oficials recopilats en el seu moment per Boronat (i emprats per Vincent com a mitjà probatori) acrediten des del principi fins a la fi del període morisc. Al juliol de 1528, encara per resoldre la interpretació exacta de l'abast de les moratòries acordades respecte a la conversió dels mudèjars de la Corona d'Aragó (Benítez, 2001, pp. 104-111), un «asiento de las cosas que se concedieron a los nuevamente convertidos del reino de Valencia» crida l'atenció sobre el fet que «la mayor parte de los moros y casi todas las moras no saben hablar aljamía». A les acaballes de la centúria les coses semblen no haver canviat, almenys pel que fa a la ignorància de l'aljamia per les dones,

segons declara l'any 1595 el bisbe Esteve d'Oriola, qui assenyala que la dificultat més gran amb què ensopega l'evangelització en la seua diòcesi és «ser las mujeres tan obstinadas y tan aversas a nuestro lenguaje» (Boronat, 1901, I, pp. 424 i 653). No comparteix Vincent la tesi del prelat segons la qual les dones morisques eren el principal baluard de les tradicions musulmanes, però reconeix que, relegades a l'àmbit domèstic pels seus marits i germans i sense possibilitat de tindre amb els cristians vells els mateixos contactes que aquells, van exercir un paper essencial en la preservació de l'àrab: «la llengua de la llar» (Vincent, 1994a, p. 736).

No obstant això, en coherència amb la seua proposta metodològica, Vincent confronta aquestes afirmacions generals amb la informació que proporcionen altres fonts sobre les competències lingüístiques dels moriscos en algunes localitats valencianes. Seguint el camí de Carmen Barceló, que ja havia oferit una dècada abans dades reveladores, tot i que escasses, sobre la necessitat que mitjançara intèrpret en les compareixences de les dones morisques davant la justícia de la Valldigna a principis del segle XVII (Barceló, 1984, p. 142), Vincent se serveix d'una perquisició inquisitorial a gran escala que es va dur a terme en l'estiu de 1574 en diversos municipis de la Ribera Alta habitats per moriscos, en particular Carlet, Benimodo i Benimuslem, per a esbrinar quants d'ells van requerir els serveis d'un torsimany en el moment de respondre les preguntes del jutge. Tal com especifica en un altre treball publicat el mateix any 1994, compeltats a declarar amb motiu de la promulgació d'un edicte de gràcia, homes i dones en edat adulta (i alguns menors) d'aquestes poblacions van ser interrogats sobre les accions reprovables que hagueren pogut cometre: per exemple, observar el dejuni del Ramadà, fer les ablucions rituals o recitar les oracions quotidianes, amb obligació de delatar el responsable de la seua inclinació a l'islam i de guardar secret sobre allò revelat. D'aquesta manera, l'inquisidor Pedro de Zárate, que estava al capdavant de les operacions, va reunir centenars de fitxes individuals en les quals no va descurar que es fera constar si havia estat necessària la intervenció d'intèrpret (Vincent, 1994b, pp. 280-282).

Encara que l'expedient no es conserva complet —centenars de testificacions s'han perdut—, la mostra inclou 569 persones: 310 dones i 259 homes. Entre les primeres, només 26 no recorren als serveis d'un torsimany, la qual cosa significa que nou de cada deu no entenen ni parlen aljamia. La proporció supera amb escreix la que resulta de la indagació fragmentària de Barceló a la Valldigna: set d'onze dones (el 63 %). A l'inrevés, únicament 9 dels 259 homes sol·liciten la mediació de traductor en els seus interrogatoris; és a dir, la immensa majoria d'ells, més del 96 %, ha adquirit la capacitat de comunicar-se amb els cristians en valencià o en castellà. Aquestes xifres globals són indiscutiblement demostratives de la diferència entre sexes, però Vincent insisteix a parlar atenció a les peculiaritats locals. Així, mentre a Benimuslem, la més petita de les tres comunitats, que en aquell temps comptava amb només 24 llars (Lapeyre, 1986, p. 50), tots, homes i dones, contesten al jutge en romanç, a Benimodo, que triplicava la seua població, i en la propera i més rica vila de Carlet, on convivia nous convertits i cristians vells fins a sumar al voltant de mil habitants, cap dona, excepte tres de cada lloc, entén l'aljamia i parla més que l'àrab (Vincent, 1994a, p. 737). No hi ha indicis certs sobre quines van poder ser les causes de disparitats tan notòries (i paradoxals) entre localitats d'una mateixa comarca.

A manera de colofó, i abans de passar a abordar altres qüestions no menys esmunyedisses: per exemple, des de quin moment un morisc era considerat aljamiat pels cristians o en quina mesura l'àrab es va difondre en la societat dominant, Vincent conclou que és erroni plantejar l'estudi de la qüestió lingüística dins de la minoria morisca com un enfrontament entre l'àrab i les llengües romàniques, puix que la realitat de cada comunitat era el producte dinàmic d'intercanvis, préstecs i erosions diàries, més o menys fortes en funció de les relacions de veïnatge amb els cristians, de les necessitats laborals o econòmiques i dels diferents graus d'evangelització. Entre el monolingüisme arabòfon i el domini perfecte del bilingüisme —agrega—, hi havia espai per a situacions intermèdies i heterogènies; que no resulte senzill detectar-les no eximeix de buscar-les (Vincent, 1994a, p. 739).

El segon article substancial sobre la matèria que va veure la llum l'any 1994 és «“Algaravia” y “algemia”. Precisiones sobre la lengua de los moriscos en el reino de Valencia», d'Eugenio Císcar. Encara que guarda moltes similituds d'enfocament amb el de Vincent, són significatives algunes diferències. La principal és d'índole metodològica. Si la base empírica de l'anàlisi de l'historiador francès és fruit d'un document excepcional: una enquesta oficial que conté informació homogènia sobre quasi sis-centes persones, més dones que homes, en una data determinada, Císcar, en canvi, construeix amb paciència i minuciositat a partir de la consulta de centenars i centenars de processos criminals miscel·lanis un mosaic de, literalment, un miler de peces que indiquen de manera elemental, binària més aviat: sí o no, blanc o negre (de vegades gris), la capacitat d'expressar-se en aljamia dels nous convertits de la Valldigna, molts més homes que dones, que van prestar declaració davant la cort del Justícia Major entre els anys 1560 i 1609, període per al qual les fonts són més abundants i explícites (Císcar, 1994, pp. 136-137).

S'ha de dir que les troballes de tots dos coincideixen en allò més essencial. Si en les localitats morisques de la Ribera Alta estudiades per Vincent més del 96 % dels homes contesta les preguntes de l'inquisidor en romanç, a la Valldigna un percentatge similar dels homes adults que compareixen davant el tribunal senyorial (el 97,4 %: 771 dels 791 majors de 20 anys) respon sense necessitat d'interpret. Pel que es refereix a les dones, el desconeixement parcial o complet de l'aljamia continua sent majoritari, però no tan aclaparador com a la Ribera Alta: fan ús de torsimany 83 de les 142 declarants adultes, és a dir, el 58,4 % d'aquestes, més de 30 punts per davall de les dones riberenques. Tanmateix, Císcar s'adona també de la conveniència de reparar en les singularitats locals: en el cas de Simat, única població de la vall on cohabitaven nous convertits i cristians vells, la totalitat de les 35 dones que atesten als plets ho fan per si mateixes, sense mitjançar traductor. Si es prescindeix d'aquestes en els càlculs globals, el percentatge de morisques de la Valldigna que solament parlen àrab s'eleva fins al 77,5 %, no tan lluny ja de les seues correligionàries de la Ribera (Císcar, 1994, pp. 140-142).

La comparació de les condicions de vida de les morisques simateres amb les de la resta de localitats sota jurisdicció del monestir cistercenc de Santa Maria habitades exclusivament per nous convertits —Tavernes, Benifairó, l'Alcudiola, Massalalí, l'Ombria i Alfulell— porta Císcar a rebutjar igualment la tesi del bisbe Esteve que les dones eren les principals defensores dels signes d'identitat musulmans i, per tant, les que amb més aferrissament s'oposaven a l'aculturació. A Simat —observa—, les morisques es troben amb les cristianes pertot arreu: llaven la roba i

l'estenen als mateixos llocs, compren al forn i a la botiga, se saluden i intercanvien opinions als carrers, de vegades discuteixen, d'altres es professen afecte, perquè, millor o pitjor, coneixen i practiquen l'aljamia. Molt rarament, algunes d'elles accepten fins i tot tenir relacions amoroses amb cristians, la qual cosa, atés el valor social i cultural de la virginitat i de l'honra familiar, suposa que ha precedit seducció o promesa de matrimoni, prova suplementària que entenen i parlen la llengua dels seus galantejadors. Per contra, els contactes amb cristianes i cristians són minsos, si no nuls, per a la resta de les dones morisques de la Valldigna, que, dedicades a cuidar de la llar i dels seus fills i privades de llibertat per a eixir del poble o llogaret on habiten, tenen poques oportunitats d'aprendre el romanç. En aquestes circumstàncies, no és estrany que quasi huit de cada deu només sàpien àrab (Císcar, 1994, pp. 143-144).

A més d'homes i dones, Císcar distingeix i examina per separat un tercer grup: els menors de 20 anys, límit de la majoria d'edat que establien els furs (Obarrio, 2011), amb la intenció de descobrir quants d'ells havien adquirit (i en quina etapa de la seua curta vida) l'habilitat de parlar aljamia i si s'aprecien diferències entre sexes. Nogensmenys, la vaguetat dels escrivans a l'hora d'anotar l'edat dels testimonis i l'escassíssim nombre de xiques compareixents (només 7 de 70 joves), compliquen molt extraure conclusions vàlides. Malgrat això, en virtut de la mostra reunida, sembla que quasi el 60 % dels joves moriscos de la Valldigna (40 dels 70 menors referits) s'expressen en romanç si no des de la infantesa, sí des dels 15 anys, possiblement perquè, arribats a aqueixa edat, les tasques al camp, la cura i el transport de bestiar per muntanyes i camins o els serveis en les dependències del monestir de Santa Maria que ja han realitzat els han obligat a aprendre la llengua dels cristians i del seu senyor feudal i els han fet prendre consciència dels avantatges de parlar-la (Císcar, 1994, p. 145).

Creu Císcar que la situació d'estés bilingüisme que, almenys entre els homes, trasllueixen els processos penals de la Valldigna no es pot generalitzar a la resta del regne, a causa de la conjunció de factors geogràfics, demogràfics i econòmics propicis que ací es donaven. I s'arrisca a conjecturar que potser les coses foren similars en altres planes litorals ben comunicades i pròsperes, com la zona entre Gandia i Pego, la Vall de Segó o el curs mitjà i baix del Palància, des de Sogorb fins a Sagunt, on també hi havia nuclis habitats per cristians envoltats de pobles moriscos i eren intensos els tractes i negocis entre els uns i els altres. Apunten en aquesta mateixa direcció, al seu entendre, les escriptures de reconeixement de deutes que els cristians de Lliria van signar a favor de nous convertits de Benaguasil, Benissanó i Bétera, al Camp de Túria, així com les freqüents transaccions entre moriscos i cristians signades davant notari en localitats com Alberic, Massalavés, Catadau i Llombai, en la Ribera, o a Xàtiva, capital de governació, i la seua populosa moreria. Quelcom semblant pensa Císcar que va ocórrer més al sud, entorn de Cocentaina i el seu comtat, i amb més motius en les grans moreries de la conca del Vinalopó: Novelda, Elda i Elx, tan pròximes entre si i a ciutats com Alacant i Oriola, que a més eren seus administratives principalíssimes.

No considera probable, en canvi, que el bilingüisme fos dominant en els enclavaments moriscos de les zones interiors i muntanyenques, aïllats dels pobles cristians, on eren menors els contactes i el comerç amb aquells i, en conseqüència, també menys apressant la necessitat de saber aljamia. Inclou en aquest conjunt de territoris les aljames dels Serrans, la Foia de Bunyol, la Vall

de Cofrents, la Canal de Navarrés o les muntanyes de la Marina Alta. Tot i això, admet prudentment la incidència d'elements que van poder estimular l'aprenentatge del castellà o del valencià i el seu ús pels nous convertits: l'assentament de cristians a Aiora, a la Vall de Cofrents; la condició de població mixta de Xelva, en els Serrans; i el tràfec de traguers i mercaders cristians per la Canal de Navarrés o pels llocs més recòndits de la Marina Alta (Císcar, 1994, pp. 153-155).

Per a acabar, Císcar es fa ressò del convenciment de Mark D. Meyerson que els mudèjars valencians, sense renunciar a la seua pròpia llengua, haurien començat a comunicar-se en aljamia amb els cristians molt abans del decret de conversió forçosa de Carles V. De la lectura de les causes judicials que a la fi del segle xv van instruir els tribunals de la Batlia o la Governació infereix l'historiador nord-americà que l'ús de les llengües romàniques, segurament no sense deficiències, s'havia difós ja entre un sector de la minoria per raons de conveniència econòmica i de simple coexistència amb la societat cristiana majoritària (Meyerson, 1991, pp. 227-230), procés que, en opinió de Císcar, la política d'assimilació religiosa promoguda per l'emperador no faria sinó consolidar (Císcar, 1994, p. 157). No obstant, com s'ha dit, la sèrie judicial que cossola la seua anàlisi de la situació a la Valldigna s'inicia l'any 1560, de manera que no disposa de dades que il·lustren en quin grau i a quin ritme es va poder transformar abans d'aquesta data. La lògica històrica indueix a pensar que les barreres lingüístiques degueren difuminar-se a mesura que les pressions de la monarquia i l'església catòlica, d'una banda, i les relacions quotidianes i els intercanvis de tota mena amb els cristians vells, d'una altra, obraven els seus efectes sobre la minoria, però, per raonable que siga la hipòtesi, està per verificar que fos així.

En resum, malgrat les documentades i penetrants contribucions de Vincent i Císcar, moltes de les incògnites que, cadascú amb diferent èmfasi, van plantejar fa tres dècades continuen sense resoldre's. Ignorem quina va ser l'evolució general de l'ús de les llengües romàniques pels nous convertits valencians i quines les fites (si n'hi va haver) de la seua difusió; en quins llocs es va obrir camí amb més facilitat l'aljamia i on i per què va entropessar amb més entrebancs; en relació amb això, si la divisió entre comarques resulta veritablement operativa com a criteri d'anàlisi, i si les diferències entre sexes van ser tan notòries a la resta del regne com a la Ribera Alta i la Valldigna o, en canvi, va haver-hi llocs en què es va assolir un grau elevat de bilingüisme entre les dones. En el fons, ni tan sols sabem si en vespres de l'expulsió quedaven encara en sòl valencià comunitats monolingües arabòfones.

2. UNA ESBIAIXADA VISIÓ SISCENTISTA

En relació amb aquesta última qüestió és conegut el testimoniatge del jesuïta granadí d'origen morisc Ignacio de las Casas, que de vegades s'ha utilitzat com a indicatiu de la realitat lingüística dels nous convertits valencians (Barceló & Labarta, 2009, pp. 118-119; Labarta, 2013, p. 225). L'any 1605 aquest predicador i arabista, crític tenaç dels anomenats «libros plúmbeos» o «pomos del Sacromonte» (Labarta, 1982; Benítez, 2002), va remetre un detallat memorial al papa Climent VIII en el qual, entre altres aspectes, va voler posar en clar les diferències en matèria de llengua i costums que hi havia entre els moriscos dels diferents regnes peninsulars. Als de Castella i Andalusia els retrata de la manera següent:

No saben ni entienden palabra de la lengua árábica, ni en el hábito y lengua serán tenidos sino por muy antiguos cristianos, y todos reciben los sacramentos, y aunque los christianos viejos los tienen por peores que los demás [...] es porque, viendo que ni en hábito ni lengua no se diferencian [...] los tienen por irremediables.

Sobre els tagarins o aragonesos declara que:

Tanpoco saben ni entienden la lengua árábica, ni sus mugeres ni hijos, pero están en mucho peor predicamento que los que acabo de dezir, porque se dize claramente dellos que guardan casi públicamente todos los ritos y ceremonias de la secta de Mahoma, ayunan su ramadán y se circuncidan, tienen comercio por la vía de Valencia con los moros del África y a veces se pasan allá, y finalmente, como viven así, mueren moros y no temen los castigos de la Inquisición.

Amb els moriscos valencians carrega més les tintes:

Con estos de Aragón se juntan todos los moriscos del reyno de Valencia, y la diferencia que entre ellos ay consiste en que los de Valencia hablan la lengua árábica y son raros dellos los que entienden bien la española o sean capaces de un razonamiento o discurso, principalmente en cosas de la fe, por muy ladinos que sean; los más deste reyno saben leer y escrevir su lengua árábica, tienen escondidos muchos libros de su secta, ritos y ceremonias, sustentan alfaquíes que se la enseñan y los circuncidan y resuelven sus dudas.

I es mostra particularment benigne amb els de la seua pàtria natal:

Los del reyno de Granada, aunque no entran en ninguno de los predicamentos dichos por ser más dóciles y tratables y acuden mejor a lo que deven [...] lo qual atribuyo yo a dos causas: la una a la gracia del baptismo recebida bien de sus progenitores, que se bautizaron voluntariamente y no forçados, y la otra al estar tan desparcidos entre los demás christianos de toda España y no juntos solos en pueblos.¹

Si es contrasten les seues paraules amb les situacions locals descobertes per Vincent i Císcar resulta evident que, pel que fa a la ignorància de les llengües romàniques, la seua descripció dels nous convertits valencians peca d'hiperbòlica i enganyosa. Siga com siga, convé inserir-la en el seu context per a entendre millor què pretenia l'autor. Com ha demostrat Rafael Benítez, des dels anys huitanta del segle XVI molts teòlegs venien formulant sense circumloquis la tesi de la impossible conversió i assimilació dels moriscos, alimentant el corrent d'opinió, majoritari en l'època, que advocava per la seua exclusió com a solució idònia. L'arquebisbe de València Juan de Ribera, per exemple, es lamentava l'any 1587 que «todos son unos en su obstinación y en el bivar como moros, y aun también en decir que no se an instruydo». El mateix any, l'inquisidor Zárate sentenciava que «estos christianos nuevos tienen su secta desde la teta, como por natu-

1 *Información acerca de los moriscos de España, dada a nuestro sanctísimo padre, Papa Clemente octavo, por el Padre Ignacio de las Casas de la Compañía de Jesús este año de mil y seiscientos y cinco*, edició a cura de Youseff El Alaoui (2003, vol. 2, pp. 16-19).

raleza». Un lustre abans, el frare mínim Francisco de Ribas ja havia propugnat la seua expulsió: «Lo mejor de todo sería [...] que hubiese mar en medio dellos y de nosotros, como se hizo con los judíos de España» (Benítez, 2012, pp. 59-61).

Las Casas, en canvi, s'alineava amb els tractadistes que Benítez qualifica de «optimistes», els quals, sense tancar els ulls als perills que representaven els moriscos per a la integritat de la fe i la seguretat de la monarquia, pensaven que no tot estava perdut i que, havent-se considerat vàlid el baptisme forçós i sent llavors els nous convertits fills de l'església, era il·lícit i injust desfer-se d'ells (Benítez, 2012, pp. 69-70):

Pregunto yo, ¿qué se a de hazer desta gente? Matallos es contra toda razón y justicia; hazellos esclavos [...] es también contra toda justicia; echалlos de España sería dar a nuestros enemigos tan notables fuerças que mañana nos destruyessen, y estoy por decir que lo permitiría Dios con justa venganza (El Alaoui, 2003, p. 38).

Com altres autors «optimistes», Las Casas confiava encara en la possibilitat que almenys una part dels moriscos se salvava. Per assolir aquest objectiu era urgent reorganitzar les campanyes missionals i encomanar-les a rectors de moral irreprotxable, competentment formats i sotmesos a l'atenta vigilància dels bisbes. A més, el jesuïta sostenia, i en aquest punt ningú li feia costat, que, allà on la llengua es mantenia en ús, era imprescindible predicar en àrab. En conseqüència, com al regne de València la parlaven tots els moriscos, se'ls havia d'adoctrinar en la seua llengua (Benítez, 2012, pp. 74-78):

En todo el reyno de Valencia (como tengo dicho) hablan todos los moriscos en arábigo sin aver quien les doctrine y enseñe como se debe, y es obligación precisa y forçosa enseñarles, porque no es predicarles hablarles en lengua que no entienden; y el decir que sí entienden es muy falso, porque si en un pueblo de quinientas y mil almas entienden quatro nuestra lengua es mucho, y aun estos no son capaces de perceber con razonamiento ordenado en cosas de la fe y esto es certíssimo; y querer quitarles y prohibirles la lengua y forçarlos a deprender la nuestra es imposible y aunque se les prohibiesse con pena de la vida y perdimiento de bienes, no se alcanzaría el intento en cien años (El Alaoui, 2003, p. 61).

Ho pensara de debò o no, l'afirmació d'Ignacio de las Casas que a València només una reduïdíssima part de la comunitat morisca era capaç d'expressar-se en aljamia s'acomodava a la perfecció a la seua estratègia per a convèncer el papa que era essencial que els clergues que realitzaren tasques evangelitzadores en el regne aprengueren àrab: no ja «el arábigo común y vulgar», sinó la llengua culta, a fi de confutar millor els alfaquís i dogmatitzadors. El domini de l'àrab era, en última instància, la clau de volta del seu projecte d'assimilació: «La conversión de todos los descendientes de moros que ay oy en España pende a mi juicio (y no me engaño) de solo el convertirse los del reyno de Valencia» (El Alaoui, 2003, p. 55). No content amb això, Las Casas pretenia que els joves moriscos destinats al sacerdoci contribuïren a l'evangelització de la seua pròpia gent i que, en una fase posterior, proveïren l'església de missioners aptes per a lluitar contra «la falsa secta de Mahoma, que ocupa toda el África [...] y se estiende hasta la India con los grandes reinos del Mogor y a entrado en la China», de conformitat amb els mètodes de

catequització globals de la Companyia de Jesús (El Alaoui, 1998, p. 332; García-Arenal, 2009, p. 901). Encara que hui sembla obvi que el seu judici sobre el desconeixement de les llengües romàniques no constitueix una referència fiable, cal tindre en compte aquestes motivacions per a comprendre el rerefons de la seua insistència en el monolingüisme dels nous convertits valencians.

3. UNA NOVA ENQUESTA

Quina era aleshores la situació lingüística dels moriscos del regne en vespres de l'expulsió? Per a respondre aquesta i altres qüestions abans enunciades, i sabent que els mitjans de prova que puga articular no són sinó parcials i imperfectes, he fet ús (una vegada més) dels processos criminals contra nous convertits que es van substanciar davant la Real Audiència i la Governació de València, amb independència del delictes que s'haguera imputat als reus. La tipologia documental és, per tant, similar a la utilitzada per Eugenio Císcar, però amb dues diferències rellevants, que concerneixen, d'una banda, a l'àmbit territorial de jurisdicció d'aquests tribunals, per definició més ampli que el del Justícia Major de la Valldigna, i, d'una altra, a les dates de tramitació de les causes, que van des de la promulgació del decret de conversió de 1525 fins al desterrament de 1609. He pogut recopilar així informació sobre moriscos d'un centenar i mig de localitats (excloses per endavant, per a evitar reiteracions, les estudiades per Vincent i Císcar), des de 1526, quan es va obrir procediment contra els mudèjars que acabaven de revoltar-se a Benaguasil contra l'ordre de conversió de Carles V² (Pardo, 1998), fins que es va pregonar la pragmàtica d'expulsió (Lomas, 2009).

Els processos penals escrutats rondan el centenar. Per a no eternitzar el cribratge, m'he limitat a revisar aquells en els quals tenia certesa, per indagacions prèvies, que almenys quatre compa-reixents moriscos es van manifestar davant els jutges, bé com a denunciants, bé com a acusats, bé com a testimonis. En tots aquests plets es registren les dades personals bàsiques dels declarants: nom, lloc de residència, sexe i edat, encara que és estranyíssim que aquesta última es fera constar abans de 1564 si eren legalment adults.³ Només arran de la reforma de l'organització i funcionament de l'Audiència en les Corts de 1563-1564 (Salvador, 1974; Canet, 1986) els escrivans començarien a apuntar-la de manera sistemàtica, amb independència de si els deponents tenien més o menys de 20 anys, però amb una marcada tendència a l'arrodoniment.

Per fortuna, allò que sí que van fer sempre, almenys des de 1526, va ser identificar els individus que necessitaven els serveis d'un intèrpret a l'hora de declarar. Amb lleugeres variacions, la fórmula es repetiria al llarg del temps: «per no saber aljamia», «per no entendre ni parlar algemia», «per no poder tornar-la», «jura mijançant intèrpret», «jura dir veritat mijançant torsimany».⁴ Per descomptat, que no requeriren traductor no significa que els qui declaraven

2 ARV: Arxiu del Regne de València. Real Audiència, Processos Criminals, Part II, 8.

3 L'edat dels adults es registra només en quatre casos d'un total de dos-cents subjectes abans de 1564. Tres d'ells tenien precisament 20 anys, el límit de la majoria d'edat legal, la qual cosa indueix a pensar que els jutges van creure oportú especificar la seua condició d'adults.

4 Exemples en ARV. Real Audiència, Processos Criminals, Lletre A, 249, 61v i 93v.

per si mateixos s'expressaren amb correcció gramatical i fonètica, sinó simplement que reunien les competències suficients per a fer-se entendre en romanç. Per aquest motiu, encara que es puguin portar a col·lació exemples en contra (Ferrando, 2021, pp. 58-59; Catalá, 2021, p. 18; Benítez, 2024, p. 161), no sempre és possible destriar el grau de fluïdesa a partir de les testificacions recollides, sobretot quan aquestes consisteixen en respostes esquemàtiques a qüestions formulàries plantejades en la fase plenària del judici (Pérez García, 2013, pp. 55-57). S'ha de tindre en compte a més que, en consignar en estil indirecte les contestacions de les persones interrogades, els escriptors esmenaven a vegades les reliscades o errors que detectaven en nom de la congruència jurídica, com delaten algunes anotacions interlineals o marginals.

La mostra reunida d'aquesta manera ascendeix a 1161 moriscos: 1087 homes i 74 dones. A la vista d'aquestes xifres, és innegable que la font dona rèdits, però és esbiaixada. Encara que la suma global dobla quasi la de Vincent i supera la de Císcar, és tristament minsa, insatisfactòria i poc representativa pel que respecta a les dones. Les raons d'aquest desequilibri són diverses. Entre els crims jutjats per la Reial Audiència i la Governació de València predominaven, sobretot si els culpats eren nous convertits, els que els especialistes qualifiquen de «violència instrumental»: bandolerisme, «mort acordada», robatori, possessió d'armes prohibides i pirateria (Spierenburg, 1996; Llanes, 2017). En tots aquests plets els encausats eren indefectiblement homes, igual que la immensa majoria de les seues víctimes i dels testimonis convocats. Aquesta jerarquia de prioritats punitives en l'actuació dels tribunals superiors de justícia era reflex de la instrumentalització del dret penal per part de la corona, com demostra que altres conductes il·lícites no menys recurrents, com les agressions sexuals a dones, no foren objecte d'una vigilància ni remotament semblant (Catalá & Urzainqui, 2023, pp. 329-330). Homes eren també els empaperats per rebel·lar-se contra la monarquia, com va succeir a Benaguasil l'any 1526, o per conspirar per a fer-ho, com en la temptativa d'alçament desarticulada el 1570, estant en curs encara la guerra de Granada (Catalá & Urzainqui, 2009). I quasi íntegrament eren homes, finalment, els indicats de cometre altres delictes de gravetat contra les persones, contra la propietat o contra les regalies del rei en els quals van intervindre aquests tribunals.

De fet, només 11 de les 74 dones morisques interrogades en els processos consultats van ser portades davant els jutges en qualitat d'imputades: tres per presumpte enverinament,⁵ quatre per entrar clandestinament al regne des de Barberia⁶ i altres quatre per encobrir, protegir o col·laborar amb facinerosos.⁷ Les altres es van personar com a denunciants o, amb més freqüència, com a testimonis. En qualsevol cas, un nombre tan reduït de dones compareixents només s'explica per les constriccions culturals, socials i legals a les que estaven sotmeses les noves convertides, que al capdavant les relegaven a l'esfera de la domesticitat (Vincent, 1992; Birriel, 2019) i les feien irrelevantes per als togats tret que participaren en delictes greus o hi haguera sospites fundades que tenien coneixement d'aquests. La vídua Caterina Xat, de 60 anys, la seua nora Maria Mohedín, de 20, i Àngela Buffona, de 40, morisques de Quesa les tres, constitueixen un bon exemple d'això. Acusades d'emmetzinar juntament amb altres parents i

5 ARV. Real Audiència, Processos de Madrid, Lletres P, 393.

6 ARV. Real Audiència, Processos, Part II, Lletres P, 58.

7 ARV. Real Audiència, Processos Criminals, Lletres A, 469, Lletres G, 504 i Lletres J, 737.

veïns seus els formatges de llet de cabra que el seu senyor, el baró de Bicorp, va regalar als seus amics en la Pasqua de 1589, diversos testimonis confirmarien, a instàncies del seu procurador, que mai havien eixit dels confins de la baronia, que no entenien d'altres assumptes sinó «en donar recapte de sa casa e família»,⁸ i que, precisament per això, amb l'excepció de l'última, eren incapaces d'expressar-se en la llengua dels cristians (Catalá, 2023).

El seu cas és revelador de les lliçons que, malgrat el seu petit nombre, podem extraure de l'anàlisi de les circumstàncies en què vivien les dones declarants, sempre que s'expliciten en els processos. El primer fet que crida l'atenció és que ni tan sols un terç d'aquestes 74 morisques van necessitar els serveis d'un torsimany per a atestar: només 21, que representen el 28,3%. Si ens cenyim a les dones de més de 20 anys, el percentatge descendeix al 23,8% (16 de 67). Com cal interpretar una proporció tan baixa de dones adultes monolingües? La clau no sembla radicar en el seu lloc de procedència, o no únicament. Quatre d'aquestes 16 són de Xiva, població mixta, dues de Confrides, altres dues —les citades Xat i Mohedín— de Quesa, i les altres es reparteixen entre Petrés, Vilamarxant, Riba-roja de Túria, la Vall de Gallinera, Finestrat, Muro, Guadalest i Elda. D'aquestes dues últimes valls són natives, respectivament, Nuça Payol i Nesma Ballau, empresonades a l'estiu de 1551 juntament amb els seus marits i filles quan la barca amb què han escapat de Sersell per a tornar al regne queda encallada a la platja de Xàbia. La primera diu haver marxat a Àfrica contra la seua voluntat l'any 1529, la segona el 1538, també per la força. Cap de les dues parlava llavors aljamia i, òbviament, segueixen sense fer-ho quan les atrapen en la costa. En canvi, bé o malament, encara són capaces de contestar en valencià malgrat els anys transcorreguts des de la seua partida, «en el temps de la Germania», altres dues companyes de travessia oriündes del regne: Marien Zacarra, nascuda al Verger, casada amb el patró de la nau, Martí Zacarra, d'Oliva, i la vídua Erina, de Callosa d'en Sarrià, el difunt marit de la qual era de Confrides.⁹ Heus ací exposades situacions lingüístiques diametralment contràries en dones amb trajectòries vitals força semblants (Catalá, 2021).

Altres dones trobem en algunes d'aquestes aljames i moreries o en altres confrontants o pròximes que sí que parlen valencià o castellà, almenys bastant perquè les seues declaracions siguin intel·ligibles. Sense voluntat d'exhaustivitat, succeeix així amb Catalina Xuxe, morisca de Xiva, acusada el 1588 de donar recer als germans Miquel i Obaydal Abiaix, bandolers pregonats;¹⁰ Maria Jafer, esposa de Luis Gana, botiguer d'aquesta mateixa població, sospitosa de saber on para un valuós vestit robat al correu de Madrid l'any 1608;¹¹ Maria Baytar i Maria Vera, totes dues de Vilamarxant, i Marianna Mutarri, Anna Alcaràs i la vídua Lopona, veïnes de Riba-roja, que atesten en la causa sobre l'intent d'assassinat de Francesc de Villalba, senyor de Vilamarxant, l'any 1597¹² (Catalá & Urzainqui 2016, pp. 161-164); Jerònima Ayxa, de Benaguasil, que el 1572 protesta contra l'embargament preventiu dels béns del seu marit, Maçot Faquir;¹³ Espe-

8 ARV. Real Audiència, Processos de Madrid, Lletre P, 393, 44r-59v i 66r-73v.

9 ARV. Real Audiència, Processos, Part II, Lletre P, 58, 12r-14v.

10 ARV. Real Audiència, Processos Criminals, Lletre J, 737.

11 ARV. Real Audiència, Processos Criminals, Lletre G, 504.

12 ARV. Real Audiència, Processos de Madrid, Lletre F, 215.

13 ARV. Real Audiència, Processos Criminals, Lletre G, 215.

rança Bosch, amb domicili a Bétera, que compareix en la investigació d'una mort a Domenyo el 1599;¹⁴ i Jerònima Cherret, Marianna Jacobet i Esperança Ballet, testimonis de la fiscalia en un robatori per valor de més de 300 lliures comés a Benissanó l'any 1596.¹⁵

Particularment il·lustratiu, puix que permet establir una relació directa entre assimilació religiosa i bilingüisme, és el cas d'Anna Gualida, de 22 anys, i la seua mare, Jerònima, vídua de Pedro Gualit, de 50, totes dues de Torís, poble on conviuen moriscos i cristians vells. Pocs dies després que s'inicien les perquisicions per a l'esclariment de l'assassinat del marit d'Anna —Francisco Rohamí, crivellat a punyalades per dos traginers de Requena als quals va sorprendre robant raïm de la seua vinya el dissabte 19 d'agost de 1589—, Joan Pansi, nebot de la víctima, de només 11 anys, declara que va trobar el seu cadàver el diumenge següent, quan va anar a portar-li una mica de menjar per ordre de la seua tia «aprés de haver exit de missa, que seria prop de migdia».¹⁶ Sembla lògic, en conseqüència, que, tractant-se d'una família aparentment aculturada, tant l'esposa com la sogra del difunt —i el mateix xiquet— sàpien expressar-se sense dificultats en romanç.

No és menys significatiu, encara que la situació diferisca en molts aspectes, l'exemple de Maria Escarot, morisca de Petrés, de 20 anys. Germana de Francesc Escarot, qui ha ajudat els agutzils a tendir una emboscada a Joan Zarca, àlies Ronquillo, cap d'una perillosa quadrilla de delinqüents moriscos, Maria confessa l'any 1606, i ho fa sense necessitat d'interpret, que Ronquillo es va encapritxar d'ella només la va veure («la prengué de les mans dient-li que se n'havia d'anar ab ell a bones o a males»), i que durant huit mesos van deambular per tot arreu, amb la precaució d'amagar-se en cases d'amics a Senyera, localitat morisca, però també a Llosa de Ranes, població de cristians vells.¹⁷ No cal descartar que aquestes circumstàncies disruptives contribuïren al fet que millorara de pressa les competències lingüístiques que haguera adquirit abans.

Finalment, i al contrari del que caldria esperar, coneguts els precedents de la Valldigna, sorprén trobar dones bilingües en llocs tan remots i distants de poblacions cristianes com Millars, a la Canal de Navarrés, o els llogarets d'Otonel i Ruaya, en l'acínglada baronia de Cortes de Pallàs. De Millars són Àngela Sentido, de 50 anys, esposa del carnisser Pedro Bolay, i Anna Sastre, de 34, casada amb Francisco Amira. En Otonel resideixen Àngela Moray, de 28, i Maria Yale, de 40, el marit de la qual, anomenat Carchot, serà condemnat a galeres al març de 1588 per auxiliar la banda de Miquel Abiaix. Cap de les quatre necessita la mediació d'un traductor quan a la fi de 1587 les interroga el jutge que investiga els moviments del saltejador per aquells paratges. Tampoc demana el seu servei l'amant d'Abiaix, Àngela Abdalà, menor d'edat (en la seua primera compareixença diu tenir 19 anys, en la segona 16), que viu a Ruaya. Allí rep les seues visites fins que és bandejat a Chinchón i allí torna Abiaix només aconsegueix fugir de

14 ARV. Real Audiència, Processos de Madrid, Lletres S, 283.

15 ARV. Real Audiència, Processos de Madrid, Lletres G, 411.

16 ARV. Real Audiència, Processos, Part III, Apèndix, 1736.

17 ARV. Real Audiència, Processos Criminals, Part II, 564.

Castella, amb els grillons penjant encara als canells.¹⁸ Com en el cas de Maria Escarot, és probable que les peripècies viscudes al marge de la llei i el menyspreu de l'honra familiar i d'altres valors comunitaris agullonaren el desenvolupament d'habilitats lingüístiques que d'una altra manera difícilment haguera assolit Àngela. En qualsevol cas, que cinc dones de diferents generacions siguen capaces de parlar aljamia malgrat haver-se criat en poblacions exclusivament morisques tan retirades i mal comunicades com Millars i Cortes de Pallàs ens ha de posar en guàrdia enfront de suposicions apriorístiques.

Pel que respecta als homes, una certesa s'imposa a mesura que avança la consulta de la documentació: la immensa majoria d'ells saben expressar-se en romanç. El recompte definitiu ho corrobora: dels 1087 homes de l'enquesta, només 72 sol·liciten la mediació d'un torsimany. Si deixem fora els 38 menors d'edat, únicament 64 de 1049 barons adults requereixen els seus serveis. El percentatge de moriscos funcionalment bilingües resultant, 93,9 % —merament orientatiu, perquè seria absurd pretendre atribuir-li una fiabilitat estadística—, s'aproxima molt als que detecten Vincent a la Ribera Alta i Císcar a la Valldigna, a penes dos o tres punts superiors. Però el sondeig comprén ara un miler de subjectes originaris d'un centenar i mig de llocs, de l'Alt Millars al Baix Vinalopó, quasi d'un extrem a un altre del regne, per la qual cosa la seua representativitat territorial és més gran. També ho és des del punt de vista diacrònic, puix que engloba tot el període morisc i no sols el tram final. Cal formular, per tant, una primera idea amb caràcter general: una vegada assolida la majoria d'edat, la població masculina que només parla àrab constitueix una franca minoria.

Passa així a tot arreu o existeixen peculiaritats locals que obliguen a matisar aquesta afirmació? La principal excepció jau en el municipi de Tous i l'alqueria annexa de Terrabona, no debades es concentra allí quasi la meitat dels 64 adults monolingües arabòfons de la mostra. En efecte, 31 dels 48 moriscos d'aquesta baronia que presten declaració davant els jutges necessiten la intervenció d'un traductor: 27 en la primavera de 1546 (17 de Tous i 10 de Terrabona), quan Miquel Ferrer, obrer de vila de València, acusa desenes de veïns d'haver-se concertat per a robar-li els troncs de fusta per a la construcció que havia fet portar des de Castella pel Xúquer i depositat en la riba del riu;¹⁹ i quatre més de Terrabona l'any 1553, en ser interrogats sobre l'assassinat del mercader aragonés Juan de Jarrita en aquell terme.²⁰ S'ha d'advertir, no obstant això, que els nou moriscos del municipi que atesten a partir de 1569 es valen per si sols, d'on s'infereix que la situació lingüística ja no és la que era unes dècades abans.

També és cridaner l'elevat percentatge de moriscos d'Almedíxer, als contraforts de la serra d'Espadà, que requereixen els serveis d'un intèrpret. Dels deu habitants de l'aljama que entre 1545 i 1562 són convocats per a declarar davant l'Audiència set parlen solament àrab.²¹ Passa una cosa semblant, si bé amb més rotunditat en termes de comparació, en Benialí i La Solana, dos llogarets pertanyents a la Vall de Gallinera. La totalitat dels sis moriscos allí residents que

18 ARV. Real Audiència, Processos Criminals, Part II, 402.

19 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Part II, 35.

20 ARV. Governació, Processos Criminals, caixa 4428, expedient 592.

21 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Part II, 32 i Lletra A, 156.

l'any 1569 ofereixen el seu testimoni sobre la sagnant rivalitat entre els Raboset de Gaianes i els Petriquet de Vilallonga (que es cobra la seua última víctima mortal sota una noguera de Benialí al mes d'octubre) són monolingües i necessiten la mediació d'un torsimany. Per contra, no passa el mateix amb la resta de nous convertits de la Vall de Gallinera que deposen en el judici.²²

L'última singularitat remarcable es descobreix en els llogarets ja esmentats d'Otonel i Ruaya, en el terme de Cortes de Pallàs. Allí viuen 30 dels 42 homes adults de la baronia als quals interroguen els oïdors de la sala criminal de l'Audiència entre 1570 i 1609. Onze d'aquesta trentena, nou d'Otonel i dos de Ruaya, sol·liciten la intervenció d'un intèrpret quan els arriba el torn de respondre. Entre ells sobreixen dos dels encausats per conspirar per a alçar en armes als moriscos del regne l'any 1570, quan la rebel·lió en La Alpujarra encara no s'ha extingit: Francisco Millari, de 30 anys, fill de l'alfaquí d'Otonel, i Azmet Boay, de 34, fill de l'alamí.²³ Potser aquesta circumstància, ser fills d'autoritats locals, estiga en l'origen de la seua reticència a l'assimilació lingüística, però abans d'extraure conclusions precipitades convé tindre present que altres 19 veïns d'Otonel i Ruaya declaren en romanç i que també són bilingües els dotze compareixents que resideixen en el propi poble de Cortes de Pallàs i en el llogaret de Bujete.

Tous i l'alqueria de Terrabona, Almedíxer, els llogarets de la Vall de Gallinera i els de Cortes de Pallàs tenen punts en comú. Excepte Ruaya, que segons el còmput de 1563 compta amb 64 cases, cap d'aquestes localitats arriba al mig centenar de focs en aqueixa data (Lapeyre, 1986). I totes es troben lluny de les principals vies de comunicació, per la qual cosa no resulta fàcil accedir-hi. Hi ha constància documental, a més, que a Cortes de Pallàs les relacions dels nadius amb els cristians no van ser mai excessivament fluides (Catalá & Pérez, 2002, pp. 14-32), i que la conjura morisca de 1570 va tindre en aquest municipi i la Vall de Gallinera dos dels seus principals escenaris (Catalá & Urzainqui, 2009, pp. 30-32). Però són necessaris més estudis per a saber per què únicament en aquests llocs afloren tants moriscos monolingües, cosa que no succeeix en altres aljames amb similars característiques geogràfiques i demogràfiques, com ara Millars o Quesa.

La taula 1, on apareixen ordenades de major a menor les vint localitats amb més declarants (la suma de les quals representa més de la meitat de la mostra compilada), confirma que el monolingüisme arabòfon és clarament minoritari entre els moriscos del regne. Com es veu, en catorze d'elles cap dels compareixents sol·licita la mediació d'intèrpret i en altres quatre ho fa un únic subjecte. Aquesta pauta es repeteix en altres llocs en els quals atesten almenys deu homes adults, com Bicorp, Algímia d'Alfara, Quart de les Valls, Gandia i Xaló, a més de Millars i Quesa, ja esmentats.

22 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Lletre L, 48.

23 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Lletre A, 249, 180r-183r.

TAULA 1: POBLACIONS MORISQUES AMB MÉS HOMES ADULTS DECLARANTS

<i>Població</i>	<i>Nombre de declarants</i>	<i>Mitjançant intèrpret</i>
Benaguasil	79	1
Chiva	49	0
Tous i l'alqueria de Terrabona	48	31
Cortes de Pallàs i els seus llogarets	42	11
Benissanó	41	1
Bunyol	30	0
Vilamarxant	29	0
Massalavés	27	0
Algar de Palància	23	0
Teresa de Cofrents	23	0
Iàtova	22	0
Petrés	19	0
Torís	19	0
Alberic	19	0
Vilallonga i els seus llogarets	19	1
Bétera	17	1
La Llosa	17	0
Senija	17	0
Finestrat	14	0
Paterna	14	0

La distribució per comarques de la totalitat dels homes de més de 20 anys valida algunes de les hipòtesis que Eugenio Císcar planteja en el seu article de 1994, però en descarta altres. En la taula 2 s'observa que, en efecte, el bilingüisme es va difondre sense aparents obstacles entre la població masculina de les aljames del curs mitjà i baix del Palància (excepte Almedíxer), el Camp de Morvedre i la Plana Baixa, així com de la Safor, prop de les quals hi havia municipis habitats per cristians (Sogorb, Altura, Torres Torres, Sagunt, Faura, Almenara, Nules, Borriana, Gandia, Oliva, La Font d'en Carròs), i on eren intenses les relacions socials i econòmiques amb aquests últims. També es va estendre pel Camp de Túria i la Ribera Alta, com Císcar sospita a partir de les nombroses transaccions davant notari entre nous convertits i cristians vells inventariades. De fet, si es fa abstracció dels de Tous i Terrabona, cap altre morisc de la Ribera Alta major d'edat —i són 111 els identificats— necessita els serveis d'un intèrpret en declarar, la qual cosa subratlla l'excepcionalitat d'aquest cas. Finalment, les dades recopilades sobre Xàtiva i el seu entorn, Cocentaina i el seu comtat i la conca del Vinalopó, àrees en les quals Císcar també presumeix una àmplia irradiació del bilingüisme, són molt escasses per a corroborar si les llengües romàniques es van propagar entre els moriscos, tot i que apunten en aquesta direcció: d'entre els més de trenta testimonis d'aquelles contrades només dos, un de Novetlé i un altre de Gaianes, declaren mitjançant torsimany.

TAULA 2: DISTRIBUCIÓ PER COMARQUES DELS HOMES ADULTS DECLARANTS

<i>Comarca</i>	<i>Nombre de declarants</i>	<i>Mitjançant intèrpret</i>
Camp de Túria	194	4
Ribera Alta	159	31
Foia de Bunyol	119	1
Camp de Morvedre	98	0
Vall d'Aiora-Cofrents	77	11
La Safor	57	1
Marina Alta	54	7
Canal de Navarrés	44	0
Marina Baixa	40	0
Alt Palància	39	8
Horta	36	0
Plana Baixa	35	1
Els Serrans	25	0
Altres comarques	72	0
Total	1049	64

Tanmateix, al contrari del que Císcar conjectura, és evident que fins i tot en les zones de l'interior del país on hi havia comunitats morisques aïllades i eren més complexes les comunicacions, com els Serrans, la Canal de Navarrés, la Foia de Bunyol, la Vall d'Aiora-Cofrents i les muntanyes de la Marina Alta, el bilingüisme es va acabar implantant entre els nous convertits. A la Canal de Navarrés i els Serrans cap home adult se serveix d'intèrpret en atestar i en la Foia de Bunyol ho fa tan sols un —veí de Dosaigües— dels 119 individus de la comarca. A la Vall de Cofrents constitueixen l'excepció els onze declarants d'Otonel i Ruaya ja esmentats i a la Marina Alta els sis, abans referits, de Benialí i La Solana, als quals se suma un seté subjecte de Xaló. En total, 300 dels 319 moriscos adults d'aquestes cinc comarques són capaços d'expressar-se en valencià o en castellà: el 94 % d'aquest subconjunt, com a la resta del regne. Cal imaginar que la presència de cristians vells a Énguera, a la Canal de Navarrés; Xelva, en els Serrans; Xiva i Xest, en la Foia de Bunyol; Aiora, a la Vall de Cofrents; i els contactes dels moriscos dels pobles de la Marina Alta amb els cristians de Benissa o Pego, en la pròpia comarca, Gorga, al Comtat, i Guadalest i Callosa d'en Sarrià, a la Marina Baixa (Piquer, 2009), van influir de manera decisiva en la difusió de l'aljamia per aquests territoris, a més d'altres factors específics que segurament una anàlisi més minuciosa de les fonts disponibles podria traure a la llum.

Atés que la distribució per comarques no revela més diferències de relleu que les que es deriven de les desviacions que unes poques localitats imprimeixen al conjunt dels seus respectius espais comarcals, és forçós preguntar-se si la clau explicativa de les divergències que es detecten es pot trobar en la cronologia de les testimoniacions. En la taula 3 es presenten agrupades per dècades les declaracions de tots els homes adults. El primer que s'adverteix és la irregularitat del repartiment, fruit de la naturalesa variable i discontinua de les fonts judicials emprades: és extremadament desigual i aleatori el nombre de processos criminals que es conserva per a cada

dècada i ho és també el de moriscos que compareixen en cadascun dels judicis, encara que es pot afirmar que, en línies generals, tant el nombre d'expedients instruïts com el de nous convertits convocats pels jutges es van incrementar durant el regnat de Felip II.

TAULA 3: DIVISIÓ PER DÈCADES DE LES TESTIFICACIONS

	<i>Declarants adults</i>	<i>Mitjançant intèrpret</i>
1526-1530	56	3
1531-1540	8	2
1541-1550	80	27
1551-1560	34	5
1561-1570	236	16
1571-1580	82	0
1581-1590	240	11
1591-1600	231	0
1601-1609	82	0
Total	1049	64

Basta mirar amb certa cura la taula 3 per a adonar-se que a mesura que s'aproxima l'hora del desterrament disminueix el nombre de moriscos que necessiten els serveis d'un torsimany, la qual cosa significa que en vespres de la seua expulsió el bilingüisme era ja una pràctica comuna i generalitzada entre els nous convertits valencians, almenys entre els homes. Per descomptat, es pot filar més fi. Per a començar, el 80 % dels adults que sol·liciten la mediació d'intèrpret —53 dels 64 identificats—, es concentren en el període que va des del decret de conversió de 1525 fins al final de la guerra de Granada, entre 1570 i 1571. Els altres apareixen en els anys huitanta: un a Argeleta el 1581, un altre a Dosaigües el 1587 i els últims nou, aqueix mateix any, en els llogarets d'Otonel i Ruaya. Des de llavors i fins a la sortida forçosa de 1609, cap dels 377 moriscos adults que presten declaració en aqueix lapse necessita traductor: millor o pitjor, tots són capaços de parlar aljamia. És més, si es prescindeix dels habitants d'Otonel i Ruaya en els càlculs, resulta que únicament dos dels 610 nous convertits que atesten entre 1571 i 1609 no saben expressar-se en altra llengua que l'àrab. Queda clar, per tant, que aquests dos llogarets de Cortes de Pallàs són l'excepció finisecular que confirma la regla general del bilingüisme morisc masculí.

Llegits amb detall, els processos criminals aporten informació molt valuosa sobre l'evolució d'aquest fenomen. Summament il·lustrativa és la primera de les causes per ordre cronològic: el judici obert al febrer de 1526 contra els mudèjars de Benaguasil, Benissanó, Bétera, Paterna i altres aljames (Vilamarxant, Estivella, Iàtova) que es van rebel·lar contra el decret de conversió de Carles V. Dels 56 mudèjars que, exclosos els tagarins indiciats, atesten davant el tribunal (és simptomàtic que a alguns d'ells se'ls permeta «jurar a l'alquibla» en la seua primera declaració, no així en les següents), només tres, Azén Moferrig de Benaguasil, Joan Bosquet de Bétera i Jeroni Chinchón de Benissanó, requereixen els serveis d'un torsimany per a contestar al jutge.²⁴

24 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Part II, 8.

Això confirma, en primer lloc, que quan al novembre de 1525 els jurats de Benaguasil van adduir davant el notari Honorat Camó que no havien entès una sola paraula del pregó que els havia llegit en públic i que necessitaven traduir-lo a l'àrab, no buscaven una altra cosa que retardar allò que era inevitable (Pardo, 1998, p. 117). I, en segon lloc, que, per molt que els alfaquís que van negociar els termes de la concòrdia amb l'emperador insistiren que se'ls concedira parlar algaravia durant quaranta anys (Benítez, 2001, pp. 105-106), les llengües romàniques ja s'havien obert pas aleshores entre els musulmans valencians (Meyerson, 1991, p. 228).

Ho demostra el fet que, dels 225 moriscos adults que declaren entre 1526 i 1565, quatre de cada cinc responen en valencià, en castellà o en aragonés. Entre aquests moriscos funcionalment bilingües s'inclouen naturals d'Aiòder, Vall d'Almonesir, Algímia d'Almonesir, Gaibiel, Vallat i Castellnou, en plena serra d'Espadà o als seus voltants. N'hi ha també, centenars de quilòmetres al sud, de Gandia, Oliva, Potries, Vilallonga, El Verger, Beniatjar, Benilloba, Alcoleja, Xaló, Senija, Polop i Finestrat. I, prop de la frontera amb Castella, de Xelva, Xestalgar, Bunyol o Iàtova. En realitat, si s'exceptua els 31 declarants de Tous i l'alqueria de Terrabona i els set d'Almedíxer ja referits, només hi ha notícia d'altres tres moriscos monolingües en aqueixos quaranta anys: Mahomat Alamín d'Algímia d'Almonesir i Alí Mamor d'Aín, que atesten el 1534,²⁵ i Joan Dolza de Xaló, que l'any 1551 relata mitjançant traductor la incursió per aquella vall del renegat Axe Baxà el 1538²⁶ (Pardo, 2001, p. 318).

En els anys seixanta dos successos transcendentals estretament relacionats amb l'ordre públic i la seguretat del regne van contribuir probablement al fet que la minoria morisca acabés de prendre consciència de la necessitat d'aprendre aljamia: primer el desarmament de 1563 i després, entre 1569 i 1570, l'adopció de mesures especials per les autoritats per a evitar el contagi de la rebel·lió granadina a València. Els efectes de tots dos episodis es van fer sentir immediatament: la vigilància sobre els moriscos es va intensificar i el nombre de denúncies, ordres d'arrest i detencions es va disparar, com evidencien les xifres de perseguits per possessió d'armes prohibides i pertinença a bandes criminals (Catalá & Urzainqui, 2011, p. 139 i 2016, pp. 175-176). En aquest context, immersos en una atmosfera de sospita asfixiant, els nous convertits valencians degueren comprendre de manera definitiva, si no ho havien fet ja abans, que la incapacitat de comunicar-se en aljamia solament podia empitjorar la seua situació —personal i col·lectiva— i acréixer les suspicàcies i recels dels oficials de justícia de la corona.

Una última dada redunda en aquesta idea. Dels 24 moriscos menors d'edat que compareixen entre 1571 i 1609, només dos necessiten intèrpret per a respondre: Jeroni Joan Jocay, àlies el Botxí, de 18 anys, veí d'Otonel —heus ací una nova mostra de la resistència a l'assimilació d'aquest singular llogaret—, detingut a Burjassot amb altres membres de la seua quadrilla l'any 1585,²⁷ i Miguel Dobler, un xiquet de Domenyo d'11 o 12 anys que deposa com a testimoni en un judici el 1599.²⁸ Vol dir això que, com a mínim en les últimes dècades d'existència de la mi-

25 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Part II, 32.

26 ARV. Reial Audiència, Processos, Part II, Lletre P, 58.

27 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Lletre G, 313.

28 ARV. Reial Audiència, Processos de Madrid, Lletre S, 283.

noria, les famílies morisques, amb independència de quin fos el seu lloc de residència, no van posar traves, sinó més aviat al contrari, al fet que els seus fills barons aprengueren com més prompte millor la llengua de la majoria cristiana que els oprimia. Lògicament, aquest procés es degué produir amb més intensitat en les poblacions mixtes. Quan a l'agost de 1606 Nono de Chiva, Curuquet de Torís i Gasparet de Pedralba van anar a Alaquàs a venjar la mort del líder de la seua banda, el primer d'ells va preguntar en àrab a Andreu Camps, un jove de 19 anys de la vila, pel parador del presumpte executor: un morisc anomenat Pere Peyró. Camps li va contestar en valencià i Nono li va replicar que «no tenia perquè parlar en aljemia, sinó en algaravia, que ja'l conecia».²⁹ És possible, per tant, segons es dedueix d'aquest testimoniatge, que per als moriscos que convivia des de la infantesa amb cristians vells la llengua d'aquests últims fos no sols d'ús comú, sinó que tinguera preferència en situacions particulars o amb finalitats específiques (com donar la benvinguda a un nouvingut), la qual cosa ens introdueix en el complex tema de la diglòssia, que va més enllà dels objectius d'aquesta investigació (Edwards, 2006; Romaine, 2006).

Com ja s'ha assenyalat, són poquíssimes les testificacions de dones menors d'edat que recullen els plets, sobretot en les dècades que precedeixen a l'expulsió, però suggereixen exactament el contrari del que acabe de dir. A l'inrevés que els xics, les sis joves que presten declaració requereixen els serveis d'un traductor. Es tracta d'Àngela i Leonor Joví, de 18 i 16 anys, respectivament, filles del batle d'Algar de Palància, imputat l'any 1580;³⁰ Catalina Faquir, de 15, natural de Xiva, que el 1588 compareix en la causa contra els Abiaix;³¹ les germanes Mutarri: Elisabet, de 18 anys, i Anna, l'edat de la qual no es consigna, de Riba-roja de Túria, interrogades el 1597 a propòsit del complot per a assassinar el senyor de Vilamarxant;³² i Rafaela Gana, de 13 anys, filla del botiguer de Xiva, que l'any 1608 nega saber res sobre la implicació dels seus pares en un robatori temerari.³³ Que totes elles ignoren l'aljamia és indicatiu de substancials diferències respecte als seus germans, a més de reflex de les restriccions de tota classe que pesaven sobre les dones al si de les pròpies comunitats morisques.

4. CONCLUSIONS

De les constatacions efectuades s'infereix que en vespres de l'expulsió no quedaven en el Regne de València comunitats morisques monolingües, ni tan sols en els llocs més recòndits, com els llogarets d'Otonel i Ruaya o els de Benialí i La Solana: sí, per descomptat, nous convertits que només parlaren àrab, sobretot dones, però no aljames enterament hermètiques i impermeables als intercanvis lingüístics amb els cristians vells. És molt difícil precisar des de quan van ser així les coses, però si aquesta no era ja la situació predominant abans de la mort de Carles V,

29 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Part, II, 542.

30 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Lletres P, 487.

31 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Lletres J, 757.

32 ARV. Reial Audiència, Processos de Madrid, Lletres F, 215.

33 ARV. Reial Audiència, Processos Criminals, Lletres G, 504.

sí que sembla haver-ho estat en l'últim quart del segle XVI, com a conseqüència de la vigilància imposada per Felip II sobre la minoria morisca valenciana entre 1563 i 1570.

És indiscutible que els processos criminals tramitats per la Reial Audiència i la Governació no són l'observatori idoni per a estudiar les competències lingüístiques de les dones morisques. Amb prou feines visibles per als magistrats superiors, el seu testimoniatge va ser sol·licitat amb poca freqüència, de manera que la informació que es pot reunir sobre la seua capacitat de comunicació en romanç és molt inferior a la que, a tenor de les dades que Císcar extrau de la cort del Justícia Major de la Valldigna, ofereix la justícia local, a la qual tenien accés amb més facilitat. Potser una anàlisi sistemàtica dels fons judicials de la casa ducal de Gandia, per exemple, pugua traure'ns de dubtes i permeta comparar els resultats amb els de la Valldigna. En qualsevol cas, xifres al marge, les experiències vitals que revela la documentació consultada no són en absolut menyspreables i componen un quadre més divers i heterogeni del que calia suposar.

Deixe per al futur noves indagacions sobre el plurilingüisme entre els moriscos del regne. Encara que afloren alguns casos en els processos, cal preguntar-se, per exemple, quants nous convertits de la vall del Palància eren capaços de parlar en valencià amb els cristians de Sagunt i Almenara i en aragonés amb els de Sogorb i Xèrica; quants vassalls moriscos dels Centelles a la vall de Cofrents s'expressaven en castellà amb els cristians d'Aiora, però eren capaços de fer-ho en valencià quan acudien a Oliva per a resoldre assumptes de substància; quants veïns de les moreries de la governació d'Oriola eren trilingües; quants ho eren també a Xiva, Iàtova o Bunyol; quants moriscos de Tous es comunicaven en castellà amb els raiers de Castella i en valencià amb els cristians de Carlet, Alzira o Algemesí; quants membres de les elits morisques, amb els Abenamir al capdavant, es manejaven amb fluïdesa en qualsevol d'aquestes llengües; o quants traginers i comerciants moriscos tenien l'habilitat de tancar tractes amb els seus clients amb independència de la llengua que parlaren: àrab, valencià, castellà o aragonés.

BIBLIOGRAFIA:

- Barceló Torres, C. (1984). *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y Dialecto*. Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Universitat de València.
- Barceló, C. & Labarta, A. (2009). *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría morisca islámica valenciana, 1401-1608*. Universitat de València.
- Benítez Sánchez-Blanco, R. (2001). *Heroicas decisiones. La monarquía católica y los moriscos valencianos*. Institució Alfons el Magnànim.
- Benítez Sánchez-Blanco, R. (2002). «De Pablo a Saulo: traducción, crítica y denuncia de los libros plúmbeos por el P. Ignacio de las Casas, S. J.», *Al-Qanṭara*, 23(2), 404-436. <https://doi.org/10.3989/alqantara.2002.v23.i2.190>
- Benítez Sánchez-Blanco, R. (2012). *Tríptico de la expulsión de los moriscos. El triunfo de la razón de estado*. Presses universitaires de la Méditerranée.
- Benítez Sánchez-Blanco, R. (2024). «Al servicio del rey de Argel. Microrrelatos autobiográficos de soldados perdedores». Dins Carmen-María Fernández-Nadal & Gema Barreda-Asenjo (Eds.), *Voces y visiones de una modernista. Homenaje a Carmen Corona Marzol*, (pp. 151-169). Sílex.

- Bernabé Pons, L. F. (2009). «“Por la lengua se conoce la nación”. Los moriscos y sus idiomas», *Alborayque: Revista de la Biblioteca de Extremadura*, 3, 107-125.
- Bernabé Pons, L. F. & Rubiera Mata, M. J. (1999). «La lengua de mudéjares y moriscos. Estado de la cuestión», *VII Simposio Internacional de Mudejarismo. Teruel, 19-21 de septiembre de 1996. Actas* (pp. 599-631). Centro de Estudios Mudéjares.
- Birriel Salcedo, Margarita M. (2019). «Las moriscas del Reino de Granada. Repensando el conflicto étnico-religioso desde el género». Dins Carlos Martínez Shaw (Coord). *Una vida dedicada a la Universidad. Estudios en Homenaje al Prof. José Manuel de Bernardo Ares* (pp. 151-170). Universidad de Córdoba.
- Boronat y Barrachina, P. (1901). *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, 2 vols. Imprenta de Francisco Vives y Mora.
- Canet Aparisi, T. (1986). *La Audiencia valenciana en la época foral moderna*. Alfons el Magnànim.
- Catalá Sanz, J. A. (2021). «Víctimas moriscas del corso turco-berberisco. Noticias y testimonios en los procesos criminales valencianos». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 41, 7-38. <https://doi.org/10.1344/pedralbes2021.41.1>
- Catalá Sanz, J. A. (2023). «El extraordinario caso de los quesos de Quesa (1589)». Dins *Poderosos, marginados y gente común. Una historia de todos. Homenaje a Rafael Benítez Sánchez-Blanco* (pp. 147-156). Albatros.
- Catalá Sanz, J. A. & Pérez García, P. (2002). *Los moriscos de Cortes y los Pallás. Documentos para su estudio*. Universitat de València.
- Catalá Sanz, J. A. & Urzainqui Sánchez, S. (2009). *La conjura morisca de 1570: la tentativa de alzamiento en Valencia*. Biblioteca Valenciana.
- Catalá Sanz, J. A. & Urzainqui Sánchez, S. (2011). «Armas después del desarme. La posesión de armas prohibidas por los moriscos valencianos desde el desarme hasta su expulsión», *Saitabi*, 60-61, 131-153. <http://hdl.handle.net/10550/27330>
- Catalá Sanz, J. A. & Urzainqui Sánchez, S. (2016). *El bandolerismo morisco valenciano (1563-1609)*. Universitat de València.
- Catalá Sanz, J. A. & Urzainqui Sánchez, S. (2023). «Criminalidad y orden público en el reino de Valencia en vísperas de la expulsión de los moriscos: una aproximación a partir de las conclusiones criminales de la Real Audiencia». Dins J. A. Nieto Sánchez, D. Muñoz Navarro & R. Franch Benavent (Eds.), *Ciudades en movimiento. Negocios, trabajo y conflictividad en la sociedad española (siglos XVI-XVIII)* (pp. 323-342). Marcial Pons.
- Císcar Pallarés, E. (1994). «“Algaravia” y “algemia”. Precisiones sobre la lengua de los moriscos en el reino de Valencia», *Al-Qantara*, 15, 131-162.
- Edwards, J. (2006). «Foundations of bilingualism». Dins Tej K. Bathia & William C. Ritchie (Eds.), *The Handbook of Bilingualism* (pp. 7-31). Blackwell Publishing.
- El Alaoui, Y. (1998). «Ignacio de las Casas, jesuita y morisco», *Sharq al-Andalus*, 14-15, 317-339.
- El Alaoui, Y. (2003). *Jésuites, morisques et indiens. Étude comparative des méthodes d'évangélisation de la Compagnie de Jésus d'après les traités de José de Acosta (1588) et d'Ignacio de las Casas, 1605-1607*, 2 vols. Atelier National de Reproduction des Thèses.
- Ferrando Francés, A. (2021). «Bregues i avalots en el Benicolet morisc dels anys 90 del segle XVI». Dins Vicent Josep Escartí (Ed.), *Vides marginals i documentació* (pp. 47-79). Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- García-Arenal, M. (2009). «Religious Dissent and Minorities: The Morisco Age», *The Journal of Modern History*, 81, 888-920. <http://hdl.handle.net/10261/20534>
- García-Arenal, M. (2010). «Musulmanes arabófonos y musulmanes aljamiados», *Al-Qanṭara*, 31(1), 295-310. <http://hdl.handle.net/10261/98138>
- Labarta, A. (1981-1982). «Notas sobre algunos traductores de árabe en la Inquisición Valenciana (1565-1609)», *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos*, XXI, 101-133.
- Labarta, A. (2013). «La cultura de los moriscos valencianos», *Sharq al-Andalus*, 20, 223-247.
- Lapeyre, H. (1986). *Geografía de la España morisca*. Diputació Provincial de València.
- Llanes Parra, B. (2017). *Violencia cotidiana y criminalidad en el Madrid de los Austrias (1561-1700)*. Tesis doctoral inédita. Universidad de Cantabria.
- Lomas Cortés, M. (2009). *El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)*. Universitat de València.
- Meyerson, M. D. (1991). *The Muslims of Valencia. In the Age of Fernando and Isabel. Between Co-existence and Crusade*. University of California.
- Obarrio Moreno, J. A. (2011). «La edad pupilar y la mayoría de edad en la Valencia medieval», *Anuario de Estudios Medievales*, 42/2, 771-797. <https://doi.org/10.3989/aem.2012.42.2.03>
- Pardo Molero, J. F. (1998). «'Per salvar la sua ley'. Historia del levantamiento, juicio y castigo de la villa de Benaguacil contra Carlos V (1525-1526)», *Sharq al-Andalus*, 14-15, 113-154.
- Pardo Molero, J. F. (2001). *La defensa del imperio. Carlos V, Valencia y el Mediterráneo*. Sociedad Estatal para la conmemoración de los centenarios de Felipe II y Carlos V.
- Pérez García, P. (2013). «Perspectivas de análisis del proceso penal en el Antiguo Régimen: el procedimiento ordinario de la Valencia foral (siglos XVI y XVII)», *Clío & Crimen*, 10, 35-82.
- Piqueras, J. (2009). «Geografía de la población morisca en el reino de Valencia a comienzos del siglo XVII», *Entre tierra y fe. Los musulmanes en el reino cristiano de Valencia (1238-1609)* (pp. 173-199). Universitat de València.
- Romaine, S. (2006). «The bilingual and multilingual community». Dins Tej K. Bathia & William C. Ritchie (Eds.), *The Handbook of Bilingualism* (pp. 385-405). Blackwell Publishing.
- Salvador Esteban, E. (1974). *Cortes valencianas del reinado de Felipe II*. Universitat de València.
- Spierenburg, P. (1996). «Long-Term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries». Dins Eric A. Johnson & Eric H. Monkkonen (Eds.), *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country since the Middle Ages* (pp. 63-105). University of Illinois Press.
- Torremocha Hernández, Margarita (2018). «La fragilidad femenina y el arbitrio judicial (siglo XVIII). Entre la caridad y la equidad en los tribunales», *Tiempos Modernos. Revista electrónica de Historia Moderna*, 9, 36.
- Vincent, B. (1992). «Las mujeres moriscas». Dins Georges Duby & Michelle Perrot (Dirs.). *Historia de las mujeres*, vol. 3 (pp. 585-595). Taurus.
- Vincent, B. (1994a). «Reflexión documentada sobre el uso del árabe y de las lenguas románicas en la España de los moriscos (siglos XVI-XVII)», *Sharq al-Andalus*, 10-11, 731-748. <http://hdl.handle.net/10045/17710>
- Vincent, B. (1994b). «Le chat et les souris. Inquisiteur et morisques à Benimodo (1574)», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 20, 277-291. <http://hdl.handle.net/10550/34248>